

© Högskoleverket

LÄS 2006-04-01

MAJ DARLIN

På vägen hem från skolan cyklade vi i klungor och flickorna cyklade tätt, tätt tillhoppa och de vände sig på något märkvärdigt vis inåt, mot varandra, som ville de inte se oss, vi som ville bli sedda. Vi som cyklade bredvid utan att hålla i styret, vi som boxade och slogs efter varandra, vi vilka som småhundar nafsade efter flickornas uppmärksamhet.

Jag var snart tretton år och det hände att jag tillsammans med Hasse blev efter de andra. Det skedde att vi körde ner våra cyklar i diket och gick fram till staketet. Det var ett högt och bra staket, uppfört med noggrannhet och precision för att hålla pojkar borta från fabriksområdet. Det var drygt två meter högt och kröntes av tre taggtrådar. Ett idealiskt staket för tolvårspojkar att besegra.

Så börjar Mats Wahls ungdomsroman *Maj Darlin* (1988). Den är en av hans mest kända, belönad med Nils Holgerssonplaketten 1989. Jag har valt att göra ett långt citat för att visa hur Wahl redan från början anslår ett dubbelt berättarperspektiv. Historien ges som synes i jagform, av en snart trettonårig pojke. Med inlevelse berättar han om sitt vaknande intresse för flickor och om sin längtan och oro inför den vuxenvärld som oundvikligt rycker allt närmare. Pojkar och flickor, vänskap, kärlek, att växa, sökandet efter identitet och sin plats i världen kan sägas vara romanens viktigaste motiv, något som ju också är mycket vanligt i den moderna ungdomsboken. Samtidigt finns här i själva sättet att berätta denna historia också ett annat perspektiv, ett perspektiv ovanifrån. Redan från början blandas inlevelsen och närheten upp med en överblick och analys som en tolvårig pojke inte är mäktig. Han betraktas alltså på samma gång inifrån och utifrån.

Medan historien framskrider blir det dubbla sättet att framställa den allt tydligare. Det som händer berättas långt efteråt, av samma person men nu med trettio års erfarenhet i bagaget.

Samtidigt finns hela tiden inlevelsen i den tolvårige pojkens tankar och handlingar.

Maj Darlin har alltså ett starkt tillbakablickande perspektiv. Detta är en minnesberättelse, med starka självbiografiska inslag. *Maj Darlin* utspelas under 50-talet i Slite på Gotland, där Mats Wahl under samma tid växte upp.

Mats Wahl började inte som skönlitterär författare. I en biografisk uppsats om honom visar Stefan Mählqvist att Mats Wahl (född 1945), efter studier i litteraturhistoria, socialantropologi och pedagogik vid Stockholms universitet, under åren 1965–1984, utan direkt lärarutbildning, arbetade som speciallärare. Dessa erfarenheter gav flera pedagogiska fackböcker. Den första, *På spaning efter växandets punkt* (1978), såldes som Mählqvist berättar ”i 20 000 exemplar och blev kurslitteratur på de flesta av landets lärarhögskolor”. Sin litterära debut gjorde Wahl 1980 med vuxenromanen *Honungsdrömmen*, samma år kom ungdomsromanen *Hallonörnen*. Fram till 1984 skrev han parallellt romaner och böcker i ungdomspedagogik innan han helt gick över till ett skönlitterärt författarskap, efterhand alltmer inriktat på unga läsare.

Sammanlagt rör det sig vid det här laget om drygt trettio titlar. Här finns inte utrymme att gå in på hela författarskapet, men det som kan vara av intresse att sammanfattande påpeka är Mats Wahls tydliga vilja att som vuxen tala till barn och ungdomar. Som jag ser det ljuder genom hans berättelser en erfaren, vuxen röst – detta innebär dock inte att han vill skriva sina unga läsare på näsan vad de skall tycka och tro, eller att han serverar dem några färdiga paketslösningar. Ändå tycks kännedomen om hur Mats Wahl startat sin bana ha inneburit att många kritiker – och andra som skriver om honom – ser honom mer som ungdomspsykolog och fältpedagog, mindre som den författare han själv vill vara. Själv värjer han sig alltmer energiskt mot att bli inplacerad i ett fack och överhuvudtaget mot alla försök att sätta skrivandet under bestämd etikett. Ett exempel på hur Mats Wahl själv ser på såväl författar- som kritikerrollen ger en fingerad intervju han gör med sig själv under rubriken ”Insidan från utsidan”. Han menar där bland annat att när han skriver skönlitteratur görs det inte så medvetet som många tror. Det litterära verket är som ett tåg och författaren är inte dess förare, snarare en av passagerarna. Han fortsätter:

Författaren är fånge i sitt verk. Han måste åka med. Verket är oändligt kraftfullare än diktaren. / – – / Diktaren är utlämnad åt sitt verk. Det är här svårigheterna börjar. Diktaren måste nämligen våga överlämna sig åt verket. (*Abrakadabra* 1986:6, Wahls kursiv)

Wahls artikel är medvetet öppen och mångtydig, men en tydlig slutsats av den är ändå att det viktiga är den historia som berättas, inte den som berättar den. Kritikerns uppgift, fortsätter Wahl, är att vara sympatiskt inställd till själva syftet, det vill säga att det är meningsfullt att skriva ungdomsromaner. I övrigt skall den ideala kritikern befatta sig med ”konstverket för att han blir berörd” – och därmed även han underordna sig verket. Alltför mycken kritik i det här sammanhanget handlar om något annat, om kritikerns egen privata uppfattning eller att kritikern ser sig främst som pedagog för att därefter ta ställning till vad som är nyttig läsning eller inte. Wahl fortsätter: ”I dagens läge antar jag att kritikern ser sig som någon slags konsumentupplysare. Recensionssidan är någon slags litteraturens Råd & Rön.” (*Abrakadabra* 1986:6)

Mot detta ställer Wahl en kritiker som ”befattar sig med konstverket för att han blir berörd”. Kritik skall vara ett slags valfrändskap och kritik skall i mycket högre grad än vad som nu är fallet handla om form, om det ”rent litterära”. Mats Wahl fick svar från tre kritiker i *Abrakadabra* 1987:1, satte sedan själv punkt i *Abrakadabra* 1987:2. Som Stefan Mählqvist skriver i sin uppsats var kritikerna dock så upprörda att deras svar mest består av ”näsknäppar åt författaren”. Mählqvist å sin sida menar att Wahls budskap – mer analytisk kritik och undvikande av läs- och köpråd – bör tas på allvar. Han sammanfattar: ”Själv sympatiserar

jag med den ambitionen, även om den inte är lätt att uppfylla.”

Mats Wahl har fortsatt debatten och den gäller inte bara kritiken, utan synen på litteraturen överhuvudtaget. I Birgitta Franssons intervju med honom, ”Om livet som ett isflak”, menar han att ”ungdomslitteraturen skulle höja sin konstnärliga halt betydligt om vi kunde rensa bort det pedagogiska” (*Opsis Kalopsis* 1990:2). I samma intervju påpekar han, att en av de egna böckerna som han är mest nöjd med är *Maj Darlin*. Ett annat exempel är artikeln ”Den beskäftiga drömmen om en pedagogisk konstart” där Wahl, i debatt med kritikern Gunilla Borén, menar att litteraturens huvudsyfte inte är att läsaren får saker förklarade för sig. Verklig litteratur är ett möte mellan läsare och text; då upp-

står ”en varm förtrolighet och en känsla av vad det kan innebära att vara människa” (*Opsis Kalopsis* 1996:1).

Den senare debatten har jag kommenterat i ett annat sammanhang. Här vill jag endast tillägga, att frågan om litteraturens värde och varför vi skall läsa den måste ställas jämbördigt till såväl unga som gamla. Det ligger alltid en fara i att tro att litteraturen skulle vara ”mer nyttig” ju yngre mottagaren är. Det bör dessutom betonas att Mats Wahls vilja att upprätta ett från båda sidor öppet samtal med den unga läsaren också bottnar i att han har något viktigt att säga. Detta är inte minst tydligt i *Maj Darlin* liksom i andra av hans självbiografiska böcker.

Karl Lindqvist

Uppgifter till texten MAJ DARLIN

1. **Vilken kritisk invändning har Mats Wahl mot litteraturkritikerna?**

- A De ägnar sig alltför mycket åt läsarrådgivning.
- B De underskattar de pedagogiska ambitionerna i ungdomslitteraturen.
- C De är alltför djupsinnigt analytiska.
- D De känner som vuxna inte igen sig i ungdomslitteraturen.

2. **Textförfattaren skriver att Mats Wahl i *Maj Darlin* berättar både ”inifrån och utifrån”. Vad syftar textförfattaren på?**

- A Att man får följa pojken sedd av sig själv och av andra i hans omgivning.
- B Att man får följa pojkens tankar såväl som hans handlingar.
- C Att man får följa pojken sedd av sig själv och av en annan, påhittad person.
- D Att man får följa pojkens liv både som skildring och som analys.

3. **Vad är det enligt textförfattaren som gör att kritiker har svårt att erkänna Mats Wahl som en verkligt skönlitterär författare?**

- A Mats Wahls hårda angrepp på kritikerkårens litteratursyn.
- B Mats Wahls medvetna inriktning på barn och ungdomar.
- C Mats Wahls yrkesbakgrund och tidiga produktion.
- D Mats Wahls strävan att vara pedagogisk och klar i sitt skrivande.

4. **Vad verkar, av texten att döma, vara det som Mats Wahl tycker är viktigast när det gäller det litterära berättandet?**

- A Att berättelsen bygger på författarens egna upplevelser.
- B Att berättelsen skapar kontakt med läsaren som människa.
- C Att berättelsen tvingar läsaren att se saker ur flera perspektiv.
- D Att berättelsen skildrar människor vars liv är i förändring.

ASTMALIKNANDE SYMTOM

I slutet av 1980-talet identifierades en grupp patienter som har astmaliknande symtom men hos vilka astmatesten visar negativa resultat. Annan sjukdom, rökning eller exponering för kemikalier tycks ej kunna förklara besvären.

Besvären utlöses vid fysisk aktivitet, mental stress/konfliktfyllda situationer, exponering för starka dofter och rök, olika väderleksfaktorer samt infektioner. Andningsrelaterade symtom som ofta beskrivs är tungandning, andfåddhet, svårt att ta djupa andetag, svårt att få in luft, hosta och tryck/tyngd över bröstet. Studier har visat att den här beskrivna patientgruppen dessutom signifikant oftare än astmatiker lider av symtom från olika organsystem. Det rör sig om störd nattsömn, koncentrationssvårigheter, trötthet, domningar/pirningar i händer och fingrar, känsla av oro och ångest, smärta i bröstet, ledbesvär, besvär från mage/tarm, klåda och irritation i huden, irriterade slemhinnor i ögon, näsa, svalg samt balanssvårigheter m.m.

Astmaliknande symtom är en differentialdiagnos till astma. Det är därför viktigt att först efter en ingående anamnes och olika test utesluta astma. Även andra differentialdiagnoser bör övervägas, som kronisk obstruktiv lungsjukdom, emfysem, kronisk bronkit, hjärtsjukdom m.m. Det bör också tas i beaktande att andningsrelaterade symtom i kombination med generella symtom från olika organsystem finns beskrivna mer eller mindre tydligt vid syndrom som fibromyalgi, kroniskt trötthetssyndrom, multipel kemisk överkänslighet, hyperventilation/hyperventilationssyndrom, amalgamkänslighet, elkänslighet, ”sjuka hus” – sjuka m.m.

Prevalensen astmaliknande symtom men negativa astmatest har tidigare skattats till 1 % utifrån studier rörande astma. Fördelningen mellan könen är okänd. Av de som söker vid Allergicentrum, Sahlgrenska Universitetssjukhuset, Göteborg, är t.ex. 1/3 män och 2/3 kvinnor. Denna skillnad kan bero på olika sjukdomsmönster hos kvinnor och män men också på olika sätt att söka vård. En prevalensstudie planeras att inom kort genomföras i Västra Götaland. Även skillnader mellan könen kommer då att studeras.

Det är få forskare som har intresserat sig för det här beskrivna astmaliknande tillståndet. Intresset har dock starkt ökat på senare år. Tillståndet definierades och beskrevs mer ingående för första gången internationellt 1993. Ett tjugotal artiklar har sedan dess publicerats i ämnet. I många av artiklarna finns astmatiker med som jämförelsegrupp i syfte att tydliggöra skillnaderna mellan grupperna. Då orsakerna alltså är oklara och multifaktoriella, används ofta än så länge en deskriptiv benämning – ”astmaliknande symtom men negativa astmatest” – av tillståndet. Delkomponenten doftöverkänslighet har studerats specifikt och benämns då sensorisk hyperaktivitet.

Initialt handlade forskningen om att beskriva det astmaliknande tillståndet samt att utveckla specifika kriterier för den drabbade gruppen. Därefter konstruerades specifika test och frågeformulär för diagnostisering. I en studie med kvalitativ ansats belystes problematiken ur patienternas perspektiv. Härvid framkom att det rör sig om en komplex samver-

kan mellan fysiologiska, psykologiska och sociala faktorer. För att få en helhetsbild har det blivit alltmer uppenbart att ett multidisciplinärt förhållningssätt måste antas vid forskning. Både kvantitativ och kvalitativ metodik bör användas, eftersom de olika ansatserna ger svar på olika frågeställningar.

Även vid behandling av den här beskrivna patientgruppen är det viktigt att ha ett multidisciplinärt perspektiv. Att bara undersöka och behandla vissa symtom blir inte framgångsrikt. Kliniskt uppger dessutom ofta patienterna själva att deras allmänna hälsotillstånd och den sociala miljö de befinner sig i har stor betydelse för hur de mår.

Det ligger således troligen många olika orsaker bakom det astmaliknande tillståndet: individbundna, biologiska, psykologiska, sociala, samhällsliga och kulturella faktorer. Miljöfaktorer, som ökad stress och luftföroreningar, spelar säkert också in. Om människan betraktas som en helhet, kan man se det som att en samverkan mellan ovan nämnda faktorer skapar hälsa men också sjukdom. Att en individ blir sjuk vid en viss tidpunkt kan bero på att de hälsoalstrande processerna just då har försvagats. Vissa individer kanske är mer genetiskt sårbara inom ett visst område. Detta kan uppfattas som en orsak till en viss sjukdom, men i själva verket kanske det skall betraktas som en faktor som just då rubbar balansen mellan de samverkande faktorerna.

Personer med astmaliknande symtom blir ofta felaktigt diagnostiserade som astmatiker och ordinerade sedvanlig astmamedicin med risk för bieffekter. Inte sällan blir de avfärdade med att ”det är något psykiskt”. Då de lider av symtom från flera organsystem, söker de ofta vård hos olika specialister utan att få någon diagnos. I en studie med kvalitativ ansats har patienterna själva beskrivit att det känns som att ”irra runt i cirklar”, där cirklarna utgörs av att ha symtom som inte kliniskt kan verifieras, att vara socialt begränsad och att känna sig icke bekräftad av vårdpersonal, anhöriga och vänner.

Vid behandling är det viktigt att ha ett brett perspektiv och inte bara se till enstaka symtom. När man inte kan finna någon entydig organisk förklaring, kan det således handla om att bringa balans mellan olika faktorer. En individ kan må bättre av att en social faktor eller något i miljön förändras. En annan av att hon/han för egen del lär sig att hantera sina symtom.

Det finns för närvarande ingen adekvat medicinsk behandling att erbjuda den här beskrivna patientgruppen. Däremot har en modell för en klinisk hälsoutbildning utarbetats. Utbildningen bygger på ett multidisciplinärt förhållningssätt, vilket bl.a. innebär att ledarna bör representera olika kunskapsområden: medicin, psykologi, pedagogik, samhälls- och socialvetenskap. Deltagarna diskuterar från olika perspektiv hur ”sjukdomen” påverkar dem och hur de bäst skall handskas med den. De arbetar också med övningar inspirerade av kognitiv beteendeterapi. För att få deltagarna att arbeta mer aktivt och i sin egen takt, och därmed integrera nyvunnen kunskap, bedrivs arbetet enligt den pedagogiska model-

len problembaserat lärande (PBL). En kvantitativ utvärdering visade att de som genomgick hälsoutbildningen uppgav att de efter genomgången utbildning hade symtom mindre ofta än en kontrollgrupp. I en kvalitativ studie, där patienterna med egna ord berättade vad de själva tyckte att de fått ut av att delta i hälsoutbildningen, framkom att de fått mer kontroll över sjukdomen samt fått ökat självförtroende och ökad kunskap om nya sätt att handskas med sjukdomen. De hade också lärt sig att se sjukdomen från nya, olika perspektiv och kunde bättre i ord beskriva sina besvär.

Karin Ringsberg

anamnes = patientens egen beskrivning av sin sjukdom
differentialdiagnos = möjlig alternativ diagnos
prevalens = den andel av befolkningen som en viss tid har en viss sjukdom

Uppgifter till texten **ASTMALIKNANDE SYMTOM**

5. **Varför nämner textförfattaren fibromyalgi i samband med tillståndet "astmaliknande symtom"?**

- A Tillståndet "astmaliknande symtom" kan ha samma orsaker som fibromyalgi.
- B Tillståndet "astmaliknande symtom" kan uppstå på grund av fibromyalgi.
- C Tillståndet "astmaliknande symtom" kan utvecklas till fibromyalgi.
- D Tillståndet "astmaliknande symtom" kan förväxlas med fibromyalgi.

6. **Vad tycks syftet med den tidigaste forskningen om "astmaliknande symtom" framför allt ha varit?**

- A Att utveckla en fungerande behandling.
- B Att jämföra med annan forskning på området.
- C Att utveckla ett patientperspektiv på problemet.
- D Att identifiera och kartlägga tillståndet.

7. **Hur kan man, utifrån textens resonemang, bäst karakterisera tillståndet "astmaliknande symtom"?**

- A Som könsbundet och outforskat.
- B Som mångskiftande och sammansatt.
- C Som ihållande och kroniskt.
- D Som akut och svårbehandlat.

8. **Hur kan man bäst beteckna denna text?**

- A Beskrivande
- B Jämförande
- C Debatterande
- D Kritiserande

ÄNGENS BIOLOGISKA MÅNGFALD

Den naturliga slättermarken (ängen) hyser stor biologisk mångfald. Man kan exempelvis hitta åtskilliga belägg i litteraturen för hur många kärlväxter det kan finnas på en kvadratmeter ängsyta. För andra organismgrupper som däggdjur, fåglar, insekter, spindeldjur, mollusker, mossor, lavar och svampar är litteraturuppgifterna sparsammare. Allt pekar dock på att även dessa livsformer är rikt företrädda i ängen.

Ängsmarken var i vårt tidigare bondesamhälle av vital betydelse. I ängen skördade man vinterfoder till kreaturen och ladugårdsgödseln kunde sedan användas på åkermarken. Fördelningen mellan ängsmark och åkermark rörde sig vanligen om 5–10 gånger mer ängsmark än åkermark. På Gotland fanns under 1700-talet cirka 40 000 hektar äng, vilket är mer än 10 % av Gotlands yta. Idag återstår cirka 400 hektar som hävdas av tradition (kulturhistoria) och av naturvårdsskäl. I det moderna jordbruket finns ingen plats för ängar. Trots att 99 % av ängsmarken omvandlats till åker, skog eller betesmark, så finns det ändå ovanligt mycket ängsmark kvar på Gotland, om man jämför med övriga Sverige. Enligt Naturvårdsverkets sammanställning över länsstyrelsernas ängs- och hagmarksinventeringar finns 44 % av Sveriges busk- och trädbärande ängsmark på Gotland.

Ängsmarken varierar stort beroende på de naturgivna förutsättningarna och hävdhistorien. På Gotland dominerar den träd- och buskbärande ängen helt och hållet (kallas löväng eller änge), medan det i andra delar av Sverige finns andra ängstyper som dominerar (t.ex. strandängar eller hackslättmark). För att upprätthålla produktionen i ängsmarken måste näring tillföras på något sätt. Medan man på åkermark tillför konstgödning eller naturgödsel, tillför bonden ingen gödsel i ängen. I träd- och buskbärande ängar fungerar träden och buskarna som näringspumpar genom att föra upp djupt liggande näringsförråd till ytan (djuprotad mark). På strandängar sker gödning genom återkommande översvämningar och på översilningsmarker genom rinnande yt- eller grundvatten. Gemensamt för all ängsmark är dock att marken är näringsfattig om man jämför med åkermark. När utbytet förr blev för litet, kunde bonden låta delar av ängen växa igen under kanske 50 år, varefter marken åter röjdes och togs i hävd. Under dessa år hade ny näring hunnit lagras upp i markens övre skikt. Ängens igenväxningsstadier är därför en naturlig del av ängshävden.

I den träd- och buskbärande ängen fungerar inte träden och buskarna bara som näringspumpar. De skapar lagom ljusförhållanden i ängbetet, så att sommartorkan inte bränner markskiktet men det ändå finns tillräckligt ljus för god produktion i markens växttäck. Förr bidrog träden också direkt till ängets gagnproduktion genom lövfodertäkt (hamling eller klappning av träd), slöjdvirke, bast, ollon, nötter och ved. Hur betydande lövfodertäkten har varit tycks ha varierat stort från trakt till trakt och från år till år. Vid missväxt tog man mer lövfoder, under goda skördeår mindre. Det finns beräkningar som visar att hälften av ängets foderavkastning kunde komma via lövtäkten. Senast man bedrev

lövtäkt i stor skala för foderändamål i Sverige var under andra världskriget. En uppskattning visar att det ännu finns cirka 400 000 träd på Gotland som bär spår av lövtäkt.

Ängen är en ganska näringsfattig biotop som innehåller många gradienter och övergångszoner, från torra solbelysta ytor till fuktiga och skuggiga områden. Markskiktet övergår i ett buskskikt och över detta breder trädens kronor ut sig. På ett litet område kan man därför hitta många olika småbiotoper, där varje biotop hyser sina djur och växter. Ingen organism tillåts dominera i sin omgivning. Man kan säga att en äng karakteriseras av vad som inte dominerar där. Hundkex, ogräsmaskrosor, hundäxing, smörblommor eller brännässlor som är så vanliga på välgödda marker kan finnas i ängen, men för där en undanskymd tillvaro bland många andra arter.

De växter man hittar i ängen finns normalt även i andra, mer naturliga biotoper (t.ex. torrbackar eller strandmarker). Ängsbruket har dock bedrivits så länge att vissa växtarter hunnit utforma särskilt anpassade varieteter. Tidigblommade brudsporre och slätterblomma är några exempel där ängsbruket gynnar tidigblommade varianter av dessa arter.

Rikedomen av växtarter är i sin tur förutsättningen för en rikedom av andra organismgrupper som insekter och spindeldjur. Gott om flygande insekter, lagom öppna marker och förekomst av hålträd ger goda förutsättningar för fladdermöss. Fladdermöss av flera olika arter finner man därför ofta i ängar. Även bland nedbrytarna finns en rik biologisk mångfald i ängsmark.

Spindelskivlingar av flera olika arter trivs i ängar och djävulssoppen finner man bara i ängsmark. Tryfflar för en undanskymd tillvaro i marken, men flera olika arter har visat sig finnas i den gotländska ängen.

Att det ännu finns så förhållandevis mycket ängsmark i hävd på Gotland har många orsaker. En viktig faktor var att ängets värden tidigt uppmärksammades på Gotland. Redan 1914–15 gjordes en inventering över de gotländska prästängerna. 1943 bildades en ängskommitté som ännu är verksam. Ängskommittén uppmuntrar på olika sätt fortsatt hävd av ängerna och delar bland annat ut belöningar till ängsvårdarna. På senare år har EU:s miljöstöd bidragit till ett uppsving för ängsbruket. 2005 kan man få upp till 11 200 kr/hektar och år i ersättning, vilket är en uppmuntran till fortsatt hävd. EU-stödets villkor medför dock en likriktning av ängsskötseln, vilket hotar den variation som finns mellan olika ängar.

Ängshävdens olika moment har ett starkt kulturhistoriskt inslag. Man sköter ängen som man tror att man gjorde förr. En risk med detta är att mannaminnet är kort. Nuvarande hävdare vet ibland ganska lite om hur man skötte ängsmarken tidigare. Dessutom var målet tidigare maximal produktion av foder, medan målsättningen nu bör vara optimal biologisk mångfald.

Numera ligger ängarna som isolerade öar i jordbrukslandskapet. Det kan vara åtskilliga kilometer mellan liknande biotoper. De arter som finns i ängen finns numera ofta i en

liten numerär och riskerar att få nedsatt vitalitet genom in-avel. Arter riskerar att dö ut i ängen och få arter har möjlighet att vandra in i området. På sikt kan det innebära att varje enskild äng blir allt artfattigare. Ett sätt att motverka fragmenteringen skulle kunna vara att flytta nyslagent hö från en äng till en annan. Metoden är inte helt okontroversiell, eftersom den innebär en likriktning av de olika ängarnas biologiska mångfald.

Anders Lekander

hävd = skötsel, vård (av brukad jord och mark)

Uppgifter till texten

ÄNGENS BIOLOGISKA MÅNGFALD

9. Vilken allmän egenskap hos ängen gör den enligt texten till en lämplig miljö för många djurarter? A De stabila ljusförhållanden som ängen erbjuder. B Ängens avstånd till aktiv jordbruksmark. C Frånvaron av konstgödning och andra kemikalier. D Ängens varierade flora.	11. Hur kan man att döma av texten bäst karakterisera ängsmarken? A Mager men livgivande. B Frodig men svårskött. C Tålig men icke-produktiv. D Underutnyttjad men produktiv.
10. Vad är enligt texten ett viktigt syfte med dagens ängshävd på Gotland? A Att bevara en kulturtradition. B Att uppfylla EU:s direktiv. C Att kartlägga förekomsten av olika arter. D Att motverka uppsplittringen av ängsmarker.	12. Vilken funktion fyllde lövfodertäkten i äldre tiders jordbruk, att döma av texten? A Den underlättade övrig foderskörd från ängen. B Den utökade ängsmarkens användningsmöjligheter. C Den bidrog i hög grad till ängens näringsomsättning. D Den gav ett behövligt fodertillskott.

TIDIG SVENSK VAPENINDUSTRI

Sören Klingnéus doktorsavhandling behandlar vapentillverkning och vapentillverkare i Närke under 1600- och 1700-talet. Syftet med avhandlingen är att studera hur den tidiga vapenindustrin etablerades och utvecklades i Sverige. Den övergripande frågeställningen är vilka vägar de styrande valde för att införa den organiserade vapentillverkningen i det svenska agrarsamhället, hur resurser för detta mobiliserades och om denna produktion fick en protoindustriell prägel. Undersökningsområde och undersökningsobjekt är Närke och vapensmidet på dess landsbygd under 1600- och 1700-talet, med tyngdpunkten förlagd till 1600-talets första hälft. Författaren har som en utgångspunkt valt militärstatens ökade resurskrav på undersåtarna samt samma militärstats behov av att omvandla bruksvärden till olika former av bytesvärden. Ytterligare en teoretisk utgångspunkt för undersökningen utgörs av den teoribildning som vuxit fram i den amerikanske historikern Franklin Mendels efterföljd och som behandlar övergångsfasen mellan agrarsamhälle och industrisamhälle.

Förutsättningarna för att genomföra denna undersökning kunde ha varit både bättre och sämre: något faktoriarkiv finns inte bevarat, men möjligheterna att följa produktionen på Närkes landsbygd är trots detta bättre än för andra lantverkare. Detta på grund av det statliga engagemanget i verksamheten. Författaren kan också konstatera att den tidigare forskningen omkring vapenfaktorierna inte har varit särskilt omfattande.

Klingnéus gör inledningsvis en nödvändig distinktion mellan produktionen vid faktorierna och den vid manufaktur och bruk. Produktionen vid faktorierna skilde sig från den vid järnbruken bl.a. genom att faktoriernas produktion i större utsträckning handlade om mer bearbetade produkter som tillkommit under en mer komplex arbetsdelning. Skillnaden mot manufakturerna var finare, men även jämfört med dessa var faktoriernas arbetsdelning mer komplex. Det betonas att förslaget var ett grundläggande drag hos faktorierna, dvs. att råmaterial tillhandahölls av kronan via en faktor, som sedan också omhändertog den färdiga produkten. Faktoriet kännetecknades också av att produktionen var hushållsbaserad och till skillnad från vid manufakturerna och bruken uppdelad på ett flertal mindre verkstäder och smedjor. Faktorierna var vidare med några få undantag styrda av kronan. Författaren betonar dock att gränsdragningen mellan de olika produktionssätten ibland är svår att göra.

Undersökningen innefattar också en översikt över de olika vapenfaktorierna i Sverige. Det förekom omkring ett dussin olika vapenfaktorer över tiden. Det första etablerades 1560 i Arboga och det sista 1813 i Eskilstuna. Det mest intensiva skedet i verksamheten vid de olika faktorierna i riket inföll under perioden 1500-talets andra hälft till 1600-talets första decennier. Vapenfaktoriet i undersökningsområdet Närke tog sin början 1569, då rörsmeden Tyres Månsson togs i hertig Karls tjänst. Etableringsfasen under resten av seklet är långdragen och den första kraftiga expansionen sker på 1620-

och 1630-talet då antalet organiserade mästare tiodubblades. Antalet mästare var ända till 1700-talets senare hälft avsevärt mycket större på landsbygden än i Örebro stad. Faktoriet spridning i rummet undersöks också och redovisas i kartform. Västra delen av Kumla socken fastställs som verksamhetens centrum.

Två kapitel behandlar de skatter och utskrivningar som drabbade de verksamma inom faktoriet. Det övergripande syftet är att se om skatteinstrumentet och utskrivningshotet fungerade pådrivande för att få folk att börja arbeta för faktoriet. Undersökningen bekräftar att så var fallet. Ett flertal bördor undersöks, men författaren stannar särskilt länge vid skjutsningen, som han menar är undervärderad av tidigare forskning. Författaren visar också att verksamheten vid faktoriet skyddades mot utskrivningar i stor omfattning. Vi får också se hur skatternas storlek ställer sig i förhållande till produktionen i faktoriushållen. Författaren konstaterar att lantbrukens bisysselsättning vid faktoriet ofta var tillräcklig för att finansiera de årliga kronoskatterna.

I kapitlet ”Smedshushåll och förmögenhet” ställs frågan om vilka hushåll som tog upp vapenhantverket som binäring till jordbruket. Hur var dessas ekonomiska ställning i förhållande till andra grupper? En återkoppling till den protoindustriella debatten görs: Å ena sidan hävdade Mendels att det var de ekonomiskt svagare grupperna som tog upp protoindustriell verksamhet, å andra sidan finns det forskare som hävdar motsatsen. Författaren menar att resultatet av undersökningen motsäger den mendelska bilden. De landsbygdsbaserade smederna hade genomgående en bättre ekonomi än de grannar som inte hade vapensmidet inom faktoriet som bisyssla. För faktoriushållen konstateras också att en större andel av sönerna skaffar sig utbildning än vad som vanligen var fallet i bondehushållen utanför faktoriet. Undantagna från denna ljusa bild är de smeder som var verksamma på Smedjebackarna i Örebro. Dessa var inte bara mer ekonomiskt utsatta än sina kollegor på landsbygden, utan verkar också ha utgjort ett ekonomiskt underskikt i staden.

Författarens relation till Mendels teoribildning är inte utan problem. I det avslutande kapitlet sammanfattas undersökningen och de uppnådda resultaten ställs i relation till de teoretiska utgångspunkterna. En kontroll mot Mendels kriterier för protoindustriell produktion ger till resultat att få – om ens några – kan sägas ha varit uppfyllda i Närke. Författaren antar att detta beror på att Mendels byggt upp sin teori kring regioner nere på kontinenten med helt andra förutsättningar och strukturer än vad som var fallet i 1600-talets Sverige. Författaren föreslår istället ett vidgat protoindustrialiseringsbegrepp som inrymmer ”all organiserad verksamhet, i vilken hushållens aktiviteter delas mellan agrara näringar och någon form av avsaluproduktion”. Förslaget innebär onekligen en breddning och kräver bl.a. att ”organiserad verksamhet” definieras på ett sätt så att inte snart sagt all medeltida och tidigmodern näringsverksamhet faller under begreppet. Definitionen av organisationen måste ändå

sättas med så vida ramar att t.ex. hemslöjdande hushåll runt Bottenhavet som i partrederiets form avsatte sina produkter i Stockholm inryms. Jag anser att avhandlingen hade vunnit på att antingen en mer kritisk hållning till proto-industribegreppet hade intagits eller att det helt hade undvikits. Istället kunde författaren ytterligare ha lyft fram det perspektiv som militärstatsbegreppet erbjuder med resurskrav och resursomvandling – ett perspektiv som för övrigt används på ett lyckat sätt.

Sören Klingnéus avhandling är tydligt disponerad, välskriven och texten är väl genomarbetad. Kartor och tabeller är tydliga och fungerar bra tillsammans med texten. Diagrammen erbjuder väl ingen större skönhetsupplevelse, men

de är funktionella. Föremålet för undersökningen utgör en så viktig del av den svenska historien att man faktiskt förvånas över den ringa omfattningen av tidigare forskning på området. Vi förundras ofta över hur den lilla bondenationen i Europas periferi under tidigmodern tid kunde förvandlas till en europeisk stormakt. Sören Klingnéus undersökning utgör en viktig pusselbit i bilden av hur ett på många områden resurssvagt land lyckas mobilisera sina tillgångar och ställa dem i militärstatens tjänst.

Åke Sandström

kronan = statsmakten i en monarki under förindustriell tid

Uppgifter till texten

TIDIG SVENSK VAPENINDUSTRI

13. **Vilken av följande slutsatser kan man dra av texten?**
- A Tidigare utländsk forskning om forna tiders vapentillverkning är inte tillförlitlig.
- B Klingnéus doktorsavhandling har brister när det gäller de historiska referenserna.
- C Svensk forskning har i liten utsträckning intresserat sig för den inhemska tidiga vapenindustrin.
- D Klingnéus avhandling visar att svensk forskning om vapentillverkning väl mäter sig med utländsk.
14. **Vad var, enligt texten, typiskt för fabrierna under 1600- och 1700-talet jämfört med annan smides- och järnhantering?**
- A Fler sysselsatta, större arbetsenheter och färre produkttyper.
- B Mer utbildad arbetskraft, lägre beskattning och mer utvecklad teknik.
- C Mer avancerade produkter, hushållsproduktion och hårdare statlig styrning.
- D Kortare etableringsfas, många säsongssysselsatta och försäljning endast via staten.
15. **Vad är, enligt texten, skälet till att Klingnéus i sin avhandling undersöker sådant som skatter och utskrivningar?**
- A För att se om vapentillverkningen i sin helhet var lönsam för staten.
- B För att se vad som motiverade människor att arbeta för fabrierna.
- C För att konkret kunna pröva riktigheten i Mendels teoribildning.
- D För att kunna jämföra vapentillverkningen i fabrierna med den i manufaktur och bruk.
16. **Vilken typ av hushåll var det, enligt Klingnéus, som framför allt tog upp vapentillverkning vid sidan av jordbruket?**
- A De relativt fattiga hushållen.
- B Hushåll med relativt små jordbruk.
- C De relativt välbärgade hushållen.
- D Hushåll med relativt stora jordbruk.

RÖST OCH KAUSALITET

Forskning om läromedel är en bristvara i vårt land. De flesta förlag är ointresserade av sådan forskning. I varje fall är de inte beredda att ekonomiskt stödja och stimulera framtagandet av ny kunskap inom sitt verksamhetsområde. Inte heller universiteten eller högskolorna satsar särskilt mycket på den här typen av nytt vetande. Därför är det desto roligare när det nu kommit en färsk avhandling i ämnet. Den är skriven av Monica Reichenberg vid Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet. Avhandlingens titel är *Röst och kausalitet i lärobokstexter. En studie av elevers förståelse av olika textversioner*.

Monica Reichenberg har tidigare i sin licentiatuppsats, *Att på svenskarnas språk förstå Sverige* (1996), visat att språket i läroböcker i samhällskunskap, historia och religion är lika svårläst idag som för tjugo år sedan. Det liknar i alltför stor utsträckning det hon kallar kanslispråket.

Den här gången har hon undersökt hur 833 elever i årskurs 7 från olika skolor i Göteborg förstår två lärobokstexter, en i historia och en i samhällskunskap. Av de undersökta eleverna var 421 invandrarelever (andraspråkläsare) och 411 svenska (förstaspråkläsare). Eftersom hon under flera år arbetat med att lära invandrarelever läsa svenska och förstå svenska texter var det naturligt att ta med ungefär lika många andraspråks elever som förstaspråks elever i undersökningen. Texten i historia heter *Nilens gåva* och texten i samhällskunskap *Svensk lag och rätt*.

Monica Reichenberg ställer frågan om läsförståelsen hos olika slag av elever påverkas när texterna bearbetas med de språkliga variablerna koherens – och då med fokus på kausalitet – samt röst. Kan en sådan bearbetning göra att förståelsen ökar hos såväl första- som andraspråkläsare?

Monica Reichenberg utgår helt enkelt från originaltexterna som får utgöra textversion ett. Den andra versionen är originaltexten som hon bearbetat med vad som kallas *koherens*, här definierat som drag som underlättar för läsaren att se orsaks- och verkanssamband. Att förse texten med kausalitet handlar inte om att förenkla texterna utan i stället om att förtydliga komplexa sammanhang.

I den tredje textversionen ändrar hon originaltexten genom att lägga till *röst*. Med röst avses här att tala direkt till läsaren genom ”activity”, ”orality” och ”connectivity” samt att göra författaren synlig i texten. Med *activity* menas att författaren gör texten mer dynamisk genom att använda verb som betecknar konkreta handlingar. *Orality* betyder här att språket präglas av talet och innehåller en del, för elevens vardagsvärld, vanliga ord och uttryck men även inslag av dialog. *Connectivity* innebär att författaren försöker skapa närhet mellan läsaren och texten.

Den fjärde textversionen skapades genom att i originalversionen lägga in både kausalitet och röst. För att förklara detta närmare tar jag här ett exempel som återges i alla fyra versionerna. Originalversionen är hämtad ur *Svensk lag och rätt*.

ORIGINALVERSIONEN:

Regeringen utarbetar förslag till nya lagar. När lagförslaget

har blivit godkänt av kunniga jurister, bestäms den nya lagen av riksdagen.

KAUSALITETSVERSIONEN:

Regeringen utarbetar förslag till nya lagar. Eftersom det är ett ganska svårt arbete, får de hjälp av kunniga jurister. När lagförslagen är klara, bestämmer riksdagen om vi ska ha de nya lagarna eller inte.

RÖSTVERSIONEN:

Det är ministrarna i regeringen som arbetar fram förslag till nya lagar. De får hjälp av kunniga jurister att skriva ner sina förslag. När ministrarna är klara, lämnar de förslagen till riksdagen. Sedan är det medlemmarna i riksdagen som bestämmer, om vi ska ha lagarna eller inte.

RÖST-KAUSALITETSVERSIONEN:

Det är ministrarna i regeringen som arbetar fram förslag till nya lagar. De får hjälp av kunniga jurister att skriva ned förslagen, eftersom det kan vara ganska svårt ibland. När ministrarna är klara lämnar de förslagen till riksdagen. Sedan är det medlemmarna i riksdagen som bestämmer, om vi ska ha de nya lagarna eller inte.

Elevernas läsförståelse testades med hjälp av ett antal frågor på de olika textversionerna. Tre olika slags frågor användes. En grupp av frågorna var textkontrollerande, andra var kombinationsfrågor och den tredje var frågor om inferens. Till det ska läggas att Monica Reichenberg vid dessa tillfällen även uppmärksammade den roll som avkodning och ordförståelse har för läsförståelse. Alla frågor ställdes till var och en av de två texterna, *Nilens gåva* och *Svensk lag och rätt*. Resultatet visade att elevernas läsförståelse ökade när de läste de bearbetade texterna.

Allra bäst blev resultatet när de läste den fjärde versionen, den som var bearbetad med både kausalitet och röst. Ett annat minst lika viktigt resultat är att skillnaderna i läsförståelse mellan olika grupper av elever var lägst när de läste den fjärde versionen. Detta menar Monica Reichenberg pekar mot att ”bearbetningar av språket i läroböcker i historia och samhällskunskap med en kombination av röst och kausalitet skulle kunna lyfta upp andraspråks elevers läsförståelse till nästan samma nivå som förstaspråks elevers”.

Monica Reichenberg har i sin avhandling på ett övertygande sätt visat att genom att tillföra texterna de språkliga variablerna röst och kausalitet har elevernas läsförståelse ökat. Samtidigt som de blivit bättre på att inferera (populärt uttryckt: att läsa mellan raderna).

Som förebild för den goda boken i historia och samhällskunskap har hon Grimbergs och Odhners läroböcker (dock utan att hänge sig åt den nationalism som de stod för). Att återinföra berättandet tror hon är en lösning som sätter elevernas fantasi i rörelse. Hon menar att det annars finns risk att elever som dagligen och stundligen möter SO-böcker vars texter de inte förstår så småningom ger upp och börjar

se SO-ämnena som mindre viktiga. Om eleverna i stället får möta läroböcker som de flesta kan läsa med förståelse blir det färre som misslyckas och det blir fler som gärna läser läroböcker. Och om en sådan läsning kombineras med läsning av skönlitteratur och träning i att bli medveten om sin egen inläring bör detta ge dem en god grund för att ge sig i kast med andra texter, menar hon.

Monicas Reichenbergs slutsats är att det måste anses som en god investering att utveckla läroböcker som inte bara kan förstås av eleverna utan som också får eleverna att känna engagemang i det de läser. ”En förutsättning för läroboksutveckling är dock ett samarbete mellan universi-

tet, läromedelsförslag och lärare.” Hon tar exempel från Hong Kong och Nigeria, där förlagen efter kritik från lärare skrev om böckerna. Hon menar att läroböckerna borde granskas utförligt av experter och inte som nu endast på några rader i Bibliotekstjänsts sambindningslistor.

Röst och kausalitet i lärobokstexter är en intressant avhandling som inte minst lärarutbildare bör ta till sig och använda sig av. Avhandlingen säger några viktiga saker om läroboken och elevers svårigheter att ta till sig lärobokstexter.

Sture Långström

Uppgifter till texten RÖST OCH KAUSALITET

17. Vilket av nedanstående påståenden har enligt texten stöd i Monica Reichenbergs avhandling? A Talspråk gör det svårare att förstå skolbokstexter. B Längre skolbokstexter är lättare att förstå än korta texter. C Berättande skolbokstexter gynnar läsförståelsen. D Skolbokstexter måste förenkla orsakssamband.	19. Vad kan enligt texten en tillämpning av Monica Reichenbergs forskningsresultat rimligast leda till? A Att läroböckerna i de olika SO-ämnena blir mera lika varandra. B Att skillnader i läsförståelse mellan första- och andraspråkselever utjämnas. C Att läsförståelse införs som ett särskilt skolämne. D Att andraspråkselever lär sig svenska språket snabbare och mera effektivt.
18. Vilket av de begrepp Monica Reichenberg använder exemplifieras tydligast i meningen ”Eftersom det är ett ganska svårt arbete, får de hjälp av kunniga jurister”? A Orality B Activity C Connectivity D Koherens	20. Vilken av följande uppmaningar fångar bäst en av Monica Reichenbergs slutsatser? A Samarbeta för att skapa bättre läroböcker! B Forska mer om läroböcker! C Skriv om läroböckerna till talspråk! D Låt experter skriva läroböckerna!